

A MARXISTA—LENINISTA FILOZÓFIA TARTALMI STRUKTÚRÁJÁRÓL. I*

HORVÁTH JÓZSEF

„Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érintetetlen valaminek; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább *kell* fejleszteniük, ha nem akarnak elmaradni az élettől.”

(Lenin Összes Művei, 4, 171—172.)

Az elmúlt években éles diszkusszió bontakozott ki a marxista—leninista filozófia tárgyáról, tartalmi struktúrájáról, helyéről és szerepéről. E nemzetközileg folyó vita számos drámai fordulatának lehettünk tanúi és így vagy úgy résztvevői. Az ezen a talajon keletkezett ideológiai és politikai rezgéshullámok még ma is érezhetőek. Az elméleti alkotómunka így nem kerülheti meg a kiélezett polémia ütközőpontjait. A marxista—leninista filozófia struktúrájának vizsgálata pedig eleve szükségessé teszi a körülmények és az álláspontok mélyebb elemzését, és nemcsak az állásfoglalást, de a továbblépés kísérletét is megköveteli a kutatótól. A szerző is aktív résztvevője volt a hazai konfrontációknak, és jelen dolgozatban, a fenti követelményeket figyelembe véve, egy 1968-ban megfogalmazott gondolatát fejti ki részletesebben. E gondolat a következő: „a marxista filozófia alapvető tárgyi felfogását megtartva, elméletében bizonyos tartalmi oldalakat lehet megkülönböztetni, viszonylagos önállósággal. Ilyenek a marxista filozófia elméletének ontológiai és gnoszeológiai aspektusai.” „Az ontológiai és gnoszeológiai oldalak, aspektusok feltárása még valóban nem elegendő. Valóban tovább kell menni ahhoz, hogy teljes legyen a marxista—leninista filozófia tartalma. A tartalmi oldalak szempontjából ténylegesen hiányzott, vagy kevésbé vetődött fel ... egy szükségszerű vonatkozás. Jobb terminus híján mondjuk ezt gyakorlati aspektusnak.” „E nélkül ... valóban dogmatikus lenne a marxista—leninista filozófia ontológiai és ismeretelméleti vonatkozásainak nézőpontja.”¹

Mit kell értenünk „a marxista—leninista filozófia alapvető tárgyi felfogásán”? Mit jelent az elmélet tartalmi oldala, aspektusa? Mit fejez ki az ún. gyakorlati aspektus? Hogyan kell értelmezni „az ontológiai, gnoszeológiai és gyakorlati aspektusok” viszonyát? Ezekre a kérdésekre keressük a választ az alábbiakban.

*

* Az itt közlésre bocsátott tanulmány alapját az ELTE TTK Filozófiai Tanszék elméleti szemináriumán elhangzott referátum alkotja.

¹ A Filozófiai Szakbizottság 1968. december 22-i kibővített ülésének gyorsírói jegyzőkönyve, 90—91.

„A marxista filozófia ontológiája” — meglehetősen idegenül hangzó tétel. Nem véletlenül írta V. P. Tugarinov, hogy „e régi filozófiai terminus használatának bevezetését ...kezdetben gyanakvással fogadták”.² Az a tézis pedig, miszerint a marxista filozófia kiinduló és centrális kategóriája a gyakorlat, éles vitákat váltott ki. Legelfogadhatóbbnak még a következő kijelentés látszik: „a filozófia elsősorban ismeretelmélet” (és ez „napjainkban ... még inkább így van”).³ Bármelyiket is fogadnánk el, elkerülhetetlen lenne szembesítése a klasszikus hagyattal. Az ilyen szembesítés azonban nem merülhet ki a sajnos oly gyakran tapasztalható manipulatív idézetdemonstrációban. A helyes eljárás itt a *történetiség* módszertani elvének az alkalmazása lehet, amely már az idő dimenziójában is megköveteli mindhárom időartikuláció — jelen; múlt—jövő — együttes figyelembevételét. A múltat, és determináló szerepét (a jelen múlt determinációját), a jelent, a jelen múltfeltáró, múltértelmező meghatározó szerepét, és végül a jövő vetület hatását a jelen felfogásában. Meggyőződésünk, hogy a marxista — leninista filozófia lényegét, strukturáját érintő vitás kérdések csakis a fejlődés, a fejlesztés alapján dönthetők el (és ez vonatkozik a klasszikusok gondolatainak helyes értelmezésére is!). A kezdet, a keletkezés feltárásának kitüntetett szerepe mellett tehát elengedhetetlen a kibontakozás és a fejlődés további szakaszainak elemzése, és a „kezdet” értelmezésének újbóli és újbóli elmélyítése, ha kell felülvizsgálata. Ahogy a kifejlett állapot megértéséhez nélkülözhetetlen a kezdet állapotának feltárása, ugyanúgy elmondható ez a kezdetre vonatkozóan — nem érthető meg a kifejlett állapot nélkül. A leninizmus nem érthető meg a marxizmus nélkül, de ez fordítva is igaz, Marx és Engels nézeteinek a rendszere, a maga teljességében csak a leninizmus fényében érthető meg igazán. A marxista — leninista filozófia ontológiai, gnoszeológiai, valamint gyakorlati oldalainak a vizsgálata és értelmezése szempontjából döntően két probléma kerül előtérbe: — *a régi és a marxi filozófia viszonya — az ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati aspektusok összefüggése a materializmussal és a dialektikával.*

I

1. A múlt század 30-as és 40-es éveinek Németországában a hegeli filozófia⁴ értékelése körül kibontakozó viták egyben a filozófia és a teológia, a filozófia és a politika, valamint *a filozófia és a valóság viszonyának* ilyen vagy olyan értelmezését jelentették. Schelling berlini előadásai, valamint Hegel (és Feuerbach) kritikája az az egyik ütközőpont, amelynél jól megfigyelhetővé válik Marx és Engels állásfoglalásának alakulása.⁴ Engels első Schelling-kritikája a „Telegraph für Deutschland” 1891. decemberi 207. és 208. számában jelenik meg. Itt és egy későbbi brosrájában Hegelt és különösen Feuerbachot védelmezi. Ezzel a problémával foglalkozik Marx Feuerbachhoz írt 1843. okt. 20-án kelt levele, melynek alapvető jelentőségére (Marx fejlődése szempontjából) Lenin is utal, a következőket jegyezve meg: Marx már ekkor „Feuerbachon keresztül egyenesen rálépett a materialista útra és szembefordult az idealizmussal”.⁵ Az említett

² V. P. Tugarinov: Az anyagfogalom vitatott kérdései; „Szemelvények a dialektikus materializmus köréből”, I. Az anyag, Tankönyvkiadó 1965, 61.

³ G. I. Naan: A végtelenség fogalma a matematikában és a kozmológiában; „Végtelenség és világegyetem”, Gondolat 1974, 84.

⁴ A két kivételes gondolkodó szellemi rokonsága szinte meglepő és nagyon is szembe-tűnő.

⁵ Lenin Összes Művei 18, Budapest, 1964, 317.

levélben Marx cikkíráásra kéri fel Feuerbachot Schelling ellen és ezt így indokolja: „Őn éppen az arra való ember, mert Őn a *megfordított Schelling*.” „Én Önt ennél fogva Schelling szükségszerű, természetes, tehát Ófelségeik, a természet és a történelem által elhivatott ellenfelének tartom. Az Őn harca övele a filozófiáról való képzeleti képnek harca magával a filozófiával...”⁶

Mi ennek a harcnak lényege Feuerbachnál? Hogyan tette a *szakfilozófia helyébe a világi filozófiát*?

Feuerbach miután feltárta a hegeli filozófia és a teológia lényegi azonosságát — „Az ‚abszolút szellem’ a teológiának ‚elhunyt szelleme’, amely még mint *kísértet* jár a hegeli filozófiában”⁷ — bemutatja leküzdésének lehetőségét, s ami minket itt mindenekelőtt érdekel, a világi filozófiához történő átmenet útját. „A teológia lényege az embernek *transzcendens*, az emberen kívül helyezett lényege; Hegel Logikájának lényege a *transzcendens* gondolkodás, az embernek az *emberen kívül helyezett* gondolkodása.”⁸ „Hegel *abszolút szelleme* semmi egyéb, mint az *elvont* önmagától elkülönített úgynevezett *véges szellem*, mint ahogy a teológia végtelen lényege semmi egyéb, mint *elvont véges lény*.”⁹ „A filozófia annak megismerése, *ami van*. A dolgokat és lényeket úgy gondolni, *olyannak* megismerni, *amilyenek* — ez a filozófiának legfőbb törvénye, legfőbb feladata.”¹⁰ „A létnek *mint létnek* lényege a természet lényege.”¹¹ „Az új, az egyedül pozitív filozófia *negációja minden iskolai filozófiának*, noha magában foglalja ennek igazságát...”¹²

Mindezekkel összefüggésben Feuerbach szélesebb értelemben is kifejezi a régi filozófiához való viszonyát, és itt elsősorban a régi és a korabeli materializmusoz való viszonya a leginkább érdekes.

A spekulatív filozófia és teológia leküzdésének végső célját „a gyakorlati ateizmusban” látja. Konklúziója itt a következő: „Csak ha megszüntetted a keresztény vallást, kapod meg úgyszólván a jogot a köztársasághoz: mert a keresztény vallásban a *köztársaságod a mennyországban van, itt tehát nincs* szükséged reá. Ellenkezőleg: itt szolgának kell lenned, különben a mennyország felesleges.”¹³ S egészen más „az *antropológiai* vagy *lélektani* ateizmus, amely az istenséget mint az emberben bennelakozó, szubjektív lényeket ragadja meg és mutatja ki”¹⁴

Ennek megfelelően Feuerbach sajátos értelmezést ad a materializmus és az idealizmus ellentétének. „A materializmus és az idealizmus harca vagy ellentéte nem anyagnak és szellemnek, testnek és léleknek, hanem az érzékelésnek és a gondolkodásnak harca és ellentéte...”¹⁵

Feuerbach hatása Marx és Engels szellemi fejlődésére közismert. Marx ezt 1867. április 24-én Engelshez írt levelében így értékeli: „Itt újból kezembe került a ‚Heilige Familie’ is, melyet Kugelmann nekem ajándékozott, s melynek egy példányát neked is elküldök. Kellemes meglepetés volt számomra, hogy megállapíthattam, nem kell szégyenkezniük e munkánk miatt, jöllehet a Feuerbach-

⁶ Ludwig Feuerbach: „Válogatott filozófiai művei”, Akadémiai Kiadó, 1951, 308.

⁷ Uo. 188.

⁸ Uo. 187.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 191.

¹¹ Uo. 198.

¹² Uo. 199.

¹³ Uo. 184.

¹⁴ Uo. 285.

¹⁵ Uo. 283.

kultusz most már egyenesen humorosan hat az emberre.”¹⁶ Ez az „idős Marx” által tett vallomás igen fontos. A „nem kell szégyenkeznünk e munkánk miatt” megállapítás itt azt fejezi ki, hogy az újhegeliánusokat bírálva már akkor a helyes talajon álltak. Amit még ki kell emelni ebből a kritikából, az a materialista vonal, mely alapja, vezérfonala e kritikai elemzésnek, olyannyira, hogy az újkori materializmus közvetlen védelmét és értékelését is tartalmazza. Egyelőre azonban időzzünk még Feuerbachhoz való viszony kérdésénél. Marx tehát még a „Heilige Familie” esetében is „Feuerbach-kultusz”-ról beszél. Ugyanez természetesen teljes egészében vonatkozik a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ra. „Feuerbach az egyetlen ... aki egyáltalában a régi filozófia igazi leküzdője”.¹⁷ Mindez pedig alapvető jelentőségű Marx régi filozófiához való viszonyának megértése szempontjából. Marx számára ekkor — 1844-ben — a fő feladat a teológia, a spekulatív filozófia, és kitüntetetten a filozófia hegeli értelmezésének leküzdése. A „Feuerbach-kultusz” pedig azt jelenti, hogy a hegeli spekulatív filozófiai rendszer bírálatát a feuerbach-i kritika talapzatára helyezkedve végzi.

A filozófia hegeli értelmezésének leküzdése a materializmus talajáról elsősorban és mindenekelőtt a *spekulatív filozófia megszüntetését és a valóság tételezését jelenti*. Magyarázzuk meg ezt részletesebben. Marx már 1843-ban üdvözli az úgynevezett szakfilozófia leküzdését és Feuerbach világi filozófiája mellett tör lándzsát. A „Gazdasági-filozófiai kéziratok” szövegéből az is világosan kiderül, hogy a filozófia új értelmezése Marx számára elsősorban és döntően a *valóság* kiszabadítása a spekulatív filozófiai rendszerből, a spekulatív felismert és tételezett feladatok valóságos végigvitele, a filozófia gyakorlati megvalósítása, mely egyértelmű a régi spekulatív filozófia megszüntetésével. A „filozófia” megszüntetésének tézise Marx számára elsősorban és alapvetően ezt jelenti. Ugyanezt fejezi ki Engels 1886-ban, amikor így fogalmaz: „Mihelyt egyszer beláttuk — és ehhez a belátáshoz végül is senki sem segített hozzá bennünket jobban, mint maga Hegel —, hogy a filozófia így kitűzött feladata nem egyéb, mint az a feladat, hogy az egyes filozófus vigye véghez azt, amit csak az egész emberiség vihet véghez tovahaladó fejlődésében, — mihelyt ezt belátjuk, vége is van az egész filozófiának a szó eddigi értelmében.”¹⁸ „A természet — írja — minden filozófiától függetlenül létezik...”¹⁹

Marx (és mindez elmondható Engelsről is) nemcsak filozófus és elsősorban nem filozófiai célok kitűzője, végső soron nem filozófiai feladatokat akar megoldani. Marx forradalmár, gyakorlati feladatok célkitűzője és megvalósítója. A cselekvés fő formája számára — a gyakorlati-forradalmi tevékenység. Hegelnél a valóság napvilágra, kinyilatkoztatásra „csak a gondolkodásban, a filozófiában kerül, és ezért igazi vallásos létezésem a *vallásfilozófiai* létezésem, igazi politikai létezésem a *jogfilozófiai* létezésem, igazi természetes létezésem a *természetfilozófiai* létezés, igazi művészeti létezésem a *művészetfilozófiai* létezés, igazi emberi létezésem a *filozófiai* létezésem. Éppígy a vallás, állam, természet, művészet igazi egzisztenciája: a vallás-, természet-, állam-, művészet*filozófia*.”²⁰ Ebből következik azután, hogy Hegelnél minden pozitív előrehaladás, minden

¹⁶ Marx — Engels: „Briefwechsel”, III, Dietz Verlag, Berlin 1950, 458. [Marx — Engels Művei, 31, Budapest 1973, 285.]

¹⁷ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, Kossuth, Budapest 1970, 100.

¹⁸ Marx és Engels Művei, 21, Budapest 1970, 259.

¹⁹ Uo. 261.

²⁰ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, 112.

megszüntetés és tételezés, a filozófián (az eszmén, a tudaton) belüli folyamat marad. Marx ezzel szemben a valóságot tételezi. „Amennyiben azonban a szocialista ember számára az *egész úgynevezett világtörténelem* nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi *születéséről*, a maga *keletkezési folyamatáról*.”²¹ A szocializmus „az embernek és a természetnek mint a *lényegnek elméletileg és gyakorlatilag érzéki tudatából* kezdődik”.²²

A kommunizmus, mint állítás a tagadás tagadása, a magántulajdon megszüntetése által létrejövő, „a legközelebbi jövő szükségszerű alakja és energikus elve...”²³ Feuerbach téziseiben ez a gondolat így formulázódik: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; de a feladat az, hogy *megváltoztassuk*”.²⁴ A spekulatív filozófia, a régi iskolai vagy szakfilozófia megszüntetésének ez a feladata ugyancsak végigvonul Engels egész tevékenységén, kifejtése megtalálható számos írásában. Ezek azonban annyira közismertek, hogy itt eltekinthünk idézésüktől. Azt kell csak megjegyeznünk, hogy itt is, mint Marxnál az a materialista elv érvényesül, miszerint nem a filozófiából kell levezetni, megérteni a valóságot, hanem a valóságból kiindulva kell megérteni a filozófiát. Nem a filozófia változása változtatja meg a világot, hanem a valóság változásának függvénye a filozófia megváltozása.

A filozófia új értelmezésének, a régi filozófiához való új viszonynak a *következő szintén* alapvető mozzanata azon a kérdésfeltevésen alapul, *hogy mi az a pozitív, ami megmarad a régi filozófiából*. E kérdés vizsgálata legtöbbször megreked Engels „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége” című írásában található idézetek interpretációjánál, holott Marx már 1844-ben felvázolta a régi és az új filozófia viszonyának ezen alapvető vonatkozásait, és a megfogalmazások, valamint bizonyos értelmezések minden korlátozottsága mellett megragadta azt az alapvető lényegét, mely Marx és Engels minden későbbi írásában kifejtett és érett magyarázatot nyer.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban kifejtettek gyengeségei a már említett „Feuerbach-kultuszban” és ebből adódóan a hegeli filozófia pozitívumainak nem kellő kibontásában keresendők. „*Feuerbach az egyetlen, akinek komoly, kritikai viszonya van a hegeli dialektikához*.”²⁵ Mint látható nem veszi még alapos kritika alá Feuerbachnak a hegeli dialektikához való viszonyát. Még követi Feuerbachot a régi materializmus értelmezésében, amikor az idealizmus és a materializmus viszonyát a következőképpen fogalmazza meg: „Látjuk itt, hogy a végigvitt naturalizmus vagy humanizmus különbözik mind az idealizmustól, mind a materializmustól és ugyanakkor kettőjüknek őket egyesítő igazsága.”²⁶ Marx sokban egyet is ért Feuerbach régi materializmus kritikájával, és tovább haladva külön is felhívja a figyelmet az idealizmus pozitívumaira. Feuerbachról szóló téziseiben már ezt olvashatjuk: az „*eddiggi materializmusnak ... az a fő fogyatékosága, hogy ... a valóságot ... csak objektum ... formájában fogja fel ... Ezért történt, hogy a tevékeny oldalt, a materializmussal ellentétben, az idealiz-*

²¹ Uo. 77.

²² Uo.

²³ Uo. 78.

²⁴ Marx és Engels: Válogatott művek, II, Kossuth, Budapest 1963, 367.

²⁵ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, 100.

²⁶ Uo. 108.

mus fejtette ki ...”²⁷ Ennek ellenére a *materializmust* tartja annak a filozófiai eszmének, amely „képes a világtörténelem aktusát fogalmilag megragadni”.²⁸ A régi materializmus meghaladásának útját pedig „az *igazi materializmus* és a *reális tudomány* megalapításának” szükségességében látja.²⁹ Igen figyelemre méltó ezzel összefüggésben Engelsnek az a megjegyzése, hogy Feuerbach „nem egy tekintetben összekötő kapocs a hegeli filozófia és a mi felfogásunk között...”³⁰

Marx Feuerbach nagy tettet három pontba foglalja: „1. annak bebizonyítása, hogy a filozófia nem egyéb, mint a gondolatokba foglalt és gondolkodva kifejett vallás; tehát ugyancsak elítélendő...; 2. az *igazi materializmus* és a *reális tudomány* megalapítása, amennyiben Feuerbach ‚az embernek az emberhez’ való társadalmi viszonyát éppúgy az elmélet alapelvévé teszi; 3. amennyiben a tagadás tagadásával, amely magát az abszolúte pozitívnak állítja, szembeállítja az önmagán nyugvó és pozitíve önmagán megalapozott pozitívot.”³¹ Folytassuk itt az interpretációt Rudas László szavaival, mivel egyrészt teljesen egyetértünk vele, másrészt ő ezeket 1934-ben írta le. „Tehát Feuerbach materializmusa az ‚igaz materializmus’. Mint materialista filozófia leleplezte a ‚filozófiát’, vagyis az idealizmust, és elvileg elvetette a régi filozófia alapjait. ‚Igaz materializmussá’ elsősorban azáltal vált, mert az elmélet alapjává az ‚embernek az emberhez’ való viszonyát tette; másodsorban azáltal, mert a természetet, ‚az önmagán nyugvó és pozitívan önmagára alapozott pozitívumot’ tette meg a filozófia kiindulópontjává, ellentétben Hegellel, akinél a természet az abszolút eszme dialektikus fejlődésének csak átmeneti szakasza volt... A feuerbachi filozófia pozitív alapja tehát az emberek tudatától független, objektív természet, és ezért ‚igazi materializmus’. Marx a feuerbachi filozófiának mind a három említett szempontját magáévá tette. Marx materialista, ‚igazi materialista’, vagyis lényegében már *dialektikus materialista*.”³²

Valóban a dialektika értékelése az a pont, ahol Marx már ekkor túljut Feuerbachon. Így a másik, nem kevésbé fontos és alapvető gondolatot Marx a következőképpen fogalmazza meg: „Fel kell mármost fognunk... a hegeli dialektika *pozitív* mozzanatait.”³³ Marx itt az egyik pozitív mozzanatnak azt tekinti, hogy Hegel felfogja „az önmagára vonatkoztatott tagadás *pozitív* értelmét”.³⁴ A hegeli spekulatív logika további pozitívuma „az, hogy a *meghatározott fogalmak*, az általános *rögzített gondolkodási formák* a természettel és szellemmel szembeni önállóságukban az emberi lényeg, tehát egyben az emberi gondolkodás általános elidegenülésének szükségszerű eredményei...”³⁵ Ebből következik azután az, hogy ezeket a fogalmakat (jelenség, lényeg stb.) az elvonatkoztatás mozzanataiként ábrázolja. És ezzel összefüggésben Marx egy rendkívül érdekes vonatkozására utal a hegeli rendszernek, bemutatva hogyan teszi szükségessé a dialektika a természet tételezését még egy spekulatív filozófia számára is. Az elvonatkoz-

²⁷ Marx és Engels: Válogatott művek, II, 365.

²⁸ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, 108.

²⁹ Uo. 100.

³⁰ Marx és Engels Művei, 21, 253.

³¹ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, 100–101.

³² Rudas László: „Dialektikus materializmus és kommunizmus”, Szikra, Budapest 1956, 233–234.

³³ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, 113.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 115.

tatás mozzanatait összefoglalva a spekulatív logika eljut az abszolút eszméig. „Ez önmagát megint megszünteti, ha nem akarja újra előről végigcsinálni az egész elvonatkoztatási aktust és nem akar megelégedni azzal, hogy elvonatkoztatások totalitása vagy az önmagát megragadó elvonatkoztatás legyen. De a magát elvonatkoztatásként megragadó elvonatkoztatás magát semminek tudja; fel kell adnia önmagát, az elvonatkoztatást, és így olyan lényeghez jut el, amely éppen az ő ellenkezője, a természethez. Az egész logika tehát annak bizonyítása, hogy az elvont gondolkodás magáért-valóan semmi, hogy az abszolút eszme magáért-valóan semmi, hogy csak a természet valami.”³⁶

Mindez már messze túlmutat Feuerbachon, mint ahogy a filozófia megszüntetésének és a valóság tételezésének marxi felfogása eljutva a gyakorlati humanizmusig, a magántulajdon negációja alapján tételeződő kommunizmusig, messze meghaladja a feuerbachi polgári köztársaság gondolatát.

Azt látjuk tehát, hogy Marx már 1844-ben nagy részben elvégzi a régi filozófia leküzdését, melynek alapján eljut a hegeli dialektika pozitívumait integráló igazi materializmushoz, és ennek alapján mondja ki a gyakorlati materializmus, a kommunizmus szükségességét. Ezzel azonban már túljutott a „filozófián” és eljutott a valóságos kommunista mozgalomhoz. Ebben az értelemben a marxizmus valóban gyakorlati materializmus, amely azonban filozófiailag előkészített és megalapozott következetes — dialektikus és történelmi — materializmus.³⁷ Marx tehát már ezekben az írásaiban megmutatja a régi filozófia pozitívumait, legalábbis az alapvető kérdésekben. Engels mindezekkel teljesen egybehangzóan fogalmaz 1866-ban, visszatekintve saját filozófiai fejlődésükre. „A hegeli filozófiától való elszakadás — írja — itt is a materialista álláspontra való visszatérés útján következett be.”³⁸ Emellett igen egyértelműen és világosan bemutatja a régi materializmus fogyatékosait. „Feuerbachnak teljesen igaza van abban, hogy a pusztán természettudományos materializmus ugyan ‚az emberi tudás épületének alapzata, de nem maga az épület’ ... Így tehát a társadalomról szóló tudományt, vagyis az úgynevezett történelmi és filozófiai tudományok foglalatát összhangba kellett hozni a materialista alapzattal és ezen az alapzaton újjáépíteni.”³⁹ A hegeli filozófia pozitívumairól szólva a régi és az új filozófia viszonyának még egy fontos mozzanatát emeli ki: „És olyan hatalmas művet, amilyen a hegeli filozófia, mely a nemzet szellemi fejlődésére olyan óriási befolyást gyakorolt, nem lehetett azáltal kiküszöbölni, hogy csupán csak semmi-be vesszük. A hegeli filozófiát a saját értelmében kellett ‚megszüntetve-megőrizni’ [‚aufheben’], vagyis abban az értelemben, hogy formáját kritikailag megsemmisítjük, de az általa nyert új tartalmat megmentjük.”⁴⁰

Mindezek, tehát Engelsnek a régi materializmusról és idealizmusról szóló fejtegetései, az új és a régi filozófia viszonyáról adott értelmezései, teljesen egybeesnek Marx első ilyen irányú értékeléseivel, s ezt maga Engels demonstrálja azzal, hogy a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége” című írásához mellékeli Marx téziseit Feuerbachról.

³⁶ Uo.

³⁷ Nem elhanyagolható pontatlanság tehát a következő kijelentések azonosítása: „a marxizmus a forradalmi gyakorlat elmélete, a marxista filozófia forradalmi, gyakorlati filozófia” — „a forradalmi gyakorlat a marxista filozófia kiinduló és alapvető kategóriája, a gyakorlat a marxista filozófia *kizárólagos* (egyetlen) tárgyköre”.

³⁸ Marx és Engels Művei, 21, 279–280.

³⁹ Uo. 269.

⁴⁰ Uo. 262.

Vizsgálódásaink eddigi eredményei lehetővé teszik, hogy feltegyük a régi filozófia leküzdésével, a régi és az új filozófia összefüggésével kapcsolatos *harmadik* kérdésünket. *Melyek a marxi (és engelsi) filozófia új vonásai?* Ennek mélyebb megértése egy ismételt visszatérést tesz szükségessé a korabeli Németország (szélesebben Európa) ideológiai és tudományos áramlataira. A németországi viták egyik középponti kérdése a humanizmus, a teológia, az ateizmus és a humanizmus, szélesebb és átfogóbb vonatkozásban pedig a *naturalizmus és a humanizmus viszonya*. A hangsúly az emberi lényeg értelmezésére kerül. Marx a „Szent család” 1844 szeptemberi előszavát a következőkkel kezdi: „A *reális humanizmusnak* nincs Németországban veszedelmesebb ellensége, mint a *spiritizmus*, vagyis a *spekulatív idealizmus*, amely a *valóságos egyéni ember* helyére az „öntudatot”... állítja...”⁴¹

Engels ifjúkori angliai tartózkodása idején megismerkedik az angol és a francia materializmussal, valamint az újkor természettudományával. Ennek során két fontos következtetésre jut: *a)* a materializmus szükségszerűen kapcsolódik a természettudományhoz, mintegy annak következménye; *b)* az angol és a francia materializmus korlátozottságát abban látja, hogy csak a természettudományokra épül és így beszűkül. Az angol és a francia materializmus ezen korlátainak leküzdését Feuerbachnál találja meg, és mint erre 1892-ben utal, hosszú ideig rabja marad egy Feuerbach-típusú erkölcsi humanizmusnak. Feuerbach egyik alapvető érdeme, mely megadja filozófiatörténeti jelentőségét (illetve annak egy mozzanatát) valóban az, hogy komoly kísérletet tett a régi materializmus naturalista egyoldalúságának leküzdésére, a naturalizmus és a humanizmus egyesítésére.

Az igazi fordulatot a humanizmus, valamint a naturalizmus és humanizmus viszonyának értelmezésében azonban csak Marx hajtotta végre.

A naturalizmus és a humanizmus valóságos egységének feltárása a marxi filozófia egyik legnagyobb horderejű felfedezése, mellyel meghaladta minden elődjét. A probléma magva itt az ember és a természet, egészen pontosan a természet és a társadalom valóságos egységének, kölcsönhatásának a tudományos megragadása.

Az egyoldalú naturalizmus leküzdése csak akkor válik lehetővé, ha ugyanakkor leküzdjük az egyoldalú humanizmust, és fordítva. A probléma továbbá igen sokrétű. A naturalizmus nemcsak az emberfelfogásban, de a természetfelfogásban is gyengének, egyoldalúnak bizonyult. A természetfelfogást leszűkítette, metafizikává és metafizikussá tette. Az elvont, absztrakt humanizmus, mivel képtelen a valóságos emberi lényeg megragadására, ugyancsak leszűkített és metafizikus természetfelfogással operál.

A marxi problémamegoldás óriási szellemi tett volt, mely a teológiai, erkölcsi-pszichológiai, antropológiai felfogások számtalan divatos formájának leküzdését követelte meg. Az emberi lényegre vonatkozó kérdést új módon kellett tételni, melynek lényege valóságos társadalmiságának feltárása. Ez természetesen lehetetlen volt a metafizikai és a metafizikus naturalizmus talajáról. Egyik megoldandó feladat tehát a természet új értelmezése. Mindez szorosan kapcsolódott a természet és a társadalomtudományok viszonyának a problematikájához. A marxi megoldás alapján tételezett prognózis a következő: „A természet-tudomány később éppúgy be fogja sorolni maga alá az emberről szóló tuda-

⁴¹ Marx és Engels Művei, 2, Budapest 1971, 5.

mányt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt: *egy tudomány lesz.*⁴²

Lenin ezzel összefüggésben rámutat egy tudománytörténeti tendenciára, melynek tanulmányozása ma is igen aktuális. „A természettudománytól — írja — a társadalomtudomány felé való hatalmas áramlás, mint tudjuk nemcsak Petty idejében, hanem Marx idejében is megvolt. Ez az áramlás ugyanolyan hatalmas maradt, ha ugyan nem lett erősebb, a XX. században is.”⁴³

A természet és a társadalom valóságos egységének feltárását Marx számára a feuerbachi materializmus egyoldalúságait is leküzdő, ténylegesen „igazi” *materializmus*, valamint a pozitívan feltárt *dialektika* teszük lehetővé. Ez a két filozófiai alapeszme, mely elvi és módszertani forrása a marxista filozófiának.

A természet és a társadalom valóságos egységének feltárása, valamint a következőes materializmus és a materialista dialektika kimunkálása egymástól elválaszthatatlan az új filozófia kialakítási folyamatában.

Marx a materializmus talaján küzdi le az elvont filantrópiát, az absztrakt elméleti humanizmust, az antropológiai filozófiát és jut el az ember társadalmiságának valóságos feltáráshoz. Az ember az embert, önmagát és a másik embert termeli — írja Marx — és „a tárgy, amely egyéniségének közvetlen tevékenykedése, miképpen egyúttal a saját létezése a másik ember, ennek létezése számára és annak létezése az ő számára”. „Tehát a *társadalmi* jelleg az egész mozgás általános jellege; *mint ahogy* maga a társadalom az *embert* mint *embert* termeli, úgy a társadalmat az ember *termeli.*”⁴⁴ Az ember társadalmi lényege azonban érthetetlen és misztikus marad a természet és a társadalom egységének megértése nélkül. „Ily módon — írja Marx — a *társadalom* az embernek a természettel való kiteljesedett lényeg-egysége, a természet igazi feltámadása, az ember végigvitt naturalizmusa és a természet végigvitt humanizmusa.”⁴⁵ Ezt az eredményt az ifjú Lenin lelkes szavakkal méltatja. „Már önmagában ez a gondolat — materializmus a szociológiában — zseniális gondolat volt.”⁴⁶ Engels 1886-ban így ír erről: „Itt is tehát, ugyanúgy, mint a természet területén, az volt a feladat, hogy ezeket a csinált, mesterséges összefüggéseket a valóságos összefüggések megtalálásával kiküszöböljük; s ez a feladat végeredményben azoknak az általános mozgástörvényeknek a felfedezésébe torkollik, amelyek az emberi társadalom történetében uralkodó törvényekként érvényesülnek.”⁴⁷

Az új és a régi viszonyát érzékeltetve Lenin a következő lényeges megjegyzést teszi: „*s z ű k* Feuerbach és Csernisevskij kifejezése: 'antropológiai elv' a filozófiában. Mind az antropológiai elv, mind a naturalizmus csak pontatlan, gyenge körülírása a *materializmusnak.*”⁴⁸

Ez az új, ahogy Engels mondja, „minden előzőnél materialistább”⁴⁹ materializmus a természet és a társadalom egységének valóságos feltáráására épül.

Marx és Engels ennek alapján fogalmazza meg az új filozófia legátfogóbb feladatát a *történetiségen alapuló általános világfelfogás kidolgozását, melyben a ter-*

⁴² Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, 75.

⁴³ Lenin Összes Művei, 25, Budapest 1970, 43.

⁴⁴ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, 69 — 70.

⁴⁵ Uo. 70.

⁴⁶ Lenin Összes Művei, 1, Budapest 1964, 125.

⁴⁷ Marx és Engels Művei, 21, 283.

⁴⁸ Lenin Összes Művei, 29, Budapest 1972, 56.

⁴⁹ Marx és Engels: Válogatott művek, I, Kossuth, Budapest 1963, 375.

mészettörténet és a társadalomtörténet elválaszthatatlan egységet alkot.⁵⁰ Ezzel egybecsengően Engels az új filozófia egyik alapvető feladatát „pozitív tudományok útján és eredményeiknek a dialektikus gondolkodással történő összefoglalását”-ban jelöli meg.⁵¹

Az új materializmus tehát szükségképpen dialektikus, ami egyben a dialektika új értelmezését jelenti. Engels e filozófiai alapeszme jelentőségéről így ír: „A politikai gazdaságtan marxi bírálóatának alapjául szolgáló módszer (ti. a dialektika — *H. J.*) kidolgozását olyan eredménynek tartjuk, amely jelentőségében alig áll mögötte a materialista alapszemléletnek.”⁵²

Amit külön is hangsúlyoznunk kell, bár az eddigiekből már egyértelműen következik, az az, hogy a materialista *dialektika* eszméje a marxizmusban szintén a *természet és a társadalom egységének feltárására épül*, ezen egység nélkül értelmét veszti.

2. A marxizmus elméleti kimunkálása, és ezen belül az új filozófia felvázolása hatalmas méretű szellemi tevékenységet igényel. Engels 1876-ban (egy Beckerhez írt levelében), amikor a „Természet dialektiká”-ján dolgozik, elhárít minden cikkírási kérést és ezt így indokolja: „Én és Marx, el kell hogy végezzünk teljesen meghatározott tudományos munkákat, amelyeket, amint eddig ez látható, senki más nem tud, sőt nem is akar elvégezni.” Ennek az elméleti munkának a fókuszában a materializmus és a dialektika alkalmazása áll. „A materialista dialektika alkalmazása az egész politikai gazdaságtan átdolgozásában, kezdve annak alapjaitól — a materialista dialektika alkalmazása a történelemre, a természettudományra, a filozófiára, a munkásosztály politikájára és taktikájára —, ez érdekli legjobban Marxot és Engelst, ebben adják ők a leglényegesebbet és legújabbat, ezzel tettek egy zseniális lépést előre a forradalmi gondolat történetében”.⁵³ Lenin itt Marx és Engels tevékenységének egy alapvető jelentőségű mozzanatára utal: a materializmust és a dialektikát mint világnézeti, filozófiai eszmét *magára a filozófiára is alkalmazni* kell.⁵⁴ Ez a hagyományos filozófiai területek: metafizika, antropológia, ismeretelmélet, gyakorlati filozófia stb. kritikai meghaladását, az egész filozófiai gondolkodás átértékelését jelenti, és ennek következtében nyer új lényegét és strukturálódik át a filozófia.

Az eddig vázoltak mellett *milyen további következményekkel jár ez a filozófiában?* Vizsgálódásunk célját véve alapul a továbbiakban elsősorban *három* mozzanatra térünk ki.

Az *első* és a legfontosabb következmény, ami már az eddigiekből szinte evidensen adódik — *a metafizika felszámolása.*

¶ ⁵⁰ Lásd a „Német ideológia”. Meg kell itt jegyeznünk, hogy mind Marx, mind Engels alapvető feladatnak tartja az emberiség történetének természettörténeti megalapozását. E munka elvégzésének elvi jelentősége van. A materialista és a dialektikus (történetiséggen alapuló) világfelfogás (világnézet) befejezetlen a természettudományi, természet-dialektikai megalapozás nélkül. E munka időben késhet, de el nem maradhat. Marx maga is rendkívül fontosnak tartja Engels ilyen irányú kutatásait. Egy 1877. január 21-én írt levelében elvtársától, Freund doktortól Traube könyvét kéri, melyre Engelsnek van szüksége, aki egy elvi szempontból is nagyon fontos és szükséges naturálfilozófiai munkán dolgozik.

⁵¹ Marx és Engels Művei, 21, 260.

⁵² Marx és Engels: Válogatott művek, I, 376.

⁵³ Lenin Összes Művei, 24, Budapest 1970, 260.

⁵⁴ Lenin számtalanszor hangoztatja, hogy a marxizmus két elméleti alappillére, világnézeti alapeszméje a materializmus és a dialektika. Lásd: „Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?”; „A marxizmus három forrása és három alkotórésze”; „Karl Marx (Rövid életrajzi tanulmány a marxizmus ismertetésével)”.

„Hegel szerint — írja Marx — a metafizika, az egész filozófia, összefoglalható a módszerben.”⁵⁵ A hegeli metafizika, az abszolút módszer a fogalmi általános értelmezésén alapul. Feuerbach a hegeli metafizikának ezt az utóbbi mozzanatát feltárja és megkezdi kritikái leküzdését a materializmus talajáról.

A teljes pozitív kritikái meghaladásra azonban képtelen Feuerbach, és pedig két egymással szorosan összefüggő elméleti gyengeség következtében. Az egyik közismerten a dialektika meg nem értése. Lenin ezt a történeti szituációt így jellemzi: „Mennyire *elmaradt* Feuerbach *már ebben az időben* (1848—1851) *Marxtól*...”⁵⁶ „Marx 1844—1847-ben Hegeltől eltávolodva eljutott Feuerbachhoz, és Feuerbachtól *tovább* a történelmi (és dialektikus) materializmushoz.”⁵⁷ „Marxnál rengeteg az *új*, és Marxot csak az érdekli, ami Hegel *től* és Feuerbachtól előrehaladás *tovább*, az idealista dialektikától a materialistához.”⁵⁸ *A másik*, mely az első folyamánya, az, amiért Hegel joggal marasztalta el már a francia materializmust. Hegel az ún. rossz (szubjektív) idealizmust és a materializmust az „*általános*” tagadása miatt marasztalja el, és kritizálja. „Ezzel Hegel — jegyzi meg Lenin — célba talál minden materializmust, *kivéve* a dialektikusát.”⁵⁹ „Hegel komolyan *hitte*, gondolta, hogy a materializmus mint filozófia nem lehetséges, mert a filozófia a gondolkodásról, az *általánosról* szóló tudomány, az általános pedig a gondolat.”⁶⁰

Marx felismerte az *általános* tudományos és filozófiai jelentőségét, eljutott a *valóságos objektív általánosig*, és ennek alapján fedte fel a gondolati, fogalmi általános titkát. Ezzel pedig azt is bebizonyította, hogy *tudományos filozófia csak a materializmus lehet*.

Mindezzel már kibontakozik előttünk a „metafizika” leküzdésének elméleti folyamata és pozitív eredménye. A marxizmus — és mondhatjuk a marxizmus — leninizmus is, hiszen éppen Lenin interpretációi mutatják meg e folyamat lényegét — valóban elveti a „metafizikát”, a „dogmatikus filozófiát”. A régi metafizikára ugyanis legalább két dolog jellemző: *a)* nem jut el a tények konkrét tanulmányozásához, a priori állít fel általános elméleteket;⁶¹ *b)* valamely pozitív tartalmat, partikuláris meghatározottságot abszolutizál, abszolútként tételez. „**Hegel az abszolút ellen!** Lám, itt a dialektikus materializmus csirája.”⁶²

A második következmény a *marxista — leninista filozófia új helye és szerepe* a tudományok rendszerében. Ez az „új hely” és „szerep” annak a fordulatnak az eredménye, melyet Marx és Engels a filozófia és a szaktudományok viszonyának értelmezésében végrehajtott, mely tulajdonképpen valóságos kölcsönhatásuk feltárását jelenti. Lenin erről igen fontos interpretációt ad „Karl Marx” című írásában. „A dialektika” című részben ezt írja — „Hegel filozófiájának ezt a forradalmi oldalát vette át és fejlesztette tovább Marx. A dialektikus materializmusnak *nincs* többé szüksége a többi tudomány felett álló filozófiára’. Az egész eddigi filozófiából megmarad *a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika*’. A dialektika pedig, Marx

⁵⁵ Marx és Engels Művei, 4, Budapest 1959, 120.

⁵⁶ Lenin Összes Művei, 29, 51.

⁵⁷ Uo. 284.

⁵⁸ Uo. 283.

⁵⁹ Uo. 228.

⁶⁰ Uo. 229.

⁶¹ Lenin Összes Művei, 1, 130.

⁶² Lenin Összes Művei, 29, 252.

felfogásában és Hegel szerint is, azt foglalja magában, amit ma ismeretelméletnek, gnoszeológiának neveznek...⁶³ E lenini szövegben nem nehéz felismerni az engelsi passzusokat. Lenin már „A narodnyikság gazdasági tartalma” című munkájában is arról ír, hogy a marxizmusban úgynevezett „tisztán filozófiai indokolás” nem létezik. Marx és Engels szerint a filozófiának semmi joga sincs a külön, önálló létre. Az ilyen filozófia spekulatív metafizika lenne. A filozófiának az ilyen típusait és formáit vetette el és küzdötte le a marxizmus.

A hegeli filozófia *maradandó* értékei egyrészt pozitív átdolgozásban felhasználást nyertek a marxizmusban, annak filozófiájában; másrészt feloszlottak az egzakta tudományok különböző ágai között. Az új filozófia mint *tudományos világnézet* a pozitív tudományokból indul ki, rájuk épül, léte általuk megalapozott. „Így hát filozófiai indokoláson *vagy* a filozófia tételeinek és más tudományok szilárdan megállapított törvényeinek összehasonlítását értjük”...; „ *vagy* pedig az ennek az elméletnek alkalmazása során szerzett tapasztalatot.”⁶⁴

Marx a materialista dialektikát alkalmazta a politikai gazdaságtanra, és az így szerzett tapasztalatok igazolták a marxizmus filozófiai hipotézisét. Engels a természettudományok szilárdan megállapított tényeivel — pl. az energia megmaradásának elve, a darwini evolúciós törvény — hasonlította össze a materialista dialektika elveit. Mindezzel a filozófia igazolást, az adott szaktudományos eredmények pedig filozófiai indokolást nyertek. Az új materializmus és a szaktudományok összefüggésének egyik alapvető fejlődési törvényét Engels így fogalmazza meg: „A materializmusnak már a természettudomány területén tett mindegyik korszakalkotó felfedezéssel is meg kell változtatnia formáját; és amióta a történelem is alá van vetve a materialista tárgyalásnak, itt is új pályája nyílik a fejlődésnek.”⁶⁵

Végül a harmadik következmény a régi értelemben vett ontológia (mely gyakran azonos a metafizikával) és ismeretelmélet, valamint az úgynevezett gyakorlati filozófiák felszámolása.

Arról már szóltunk, hogy az új filozófia létrehozása egyben a metafizika elméleti felszámolását jelenti. Ez az új filozófia materialista jellegének egyenes következménye. A *materializmus* és a *metafizika* ellentétének történetéről Marx a „Szent család”...-ban így ír: „*Pontosan és prózai értelemben szólva*’ a XVIII. század francia felvilágosodása és nevezetesen a *francia materializmus* nemcsak a fennálló politikai intézmények, valamint a fennálló vallás és teológia elleni harc volt, hanem éppúgy *nyílt, kimondott harc a XVII. század metafizikája és minden metafizika, kivált Descartes, Malebranche, Spinoza és Leibniz metafizikája* ellen. A *filozófiát* szembeállították a *metafizikával*, mint ahogy *Feuerbach Hegel* elleni első határozott fellépésekor a *megrészegült spekulációval szembeállította a józan filozófiát.*”⁶⁶

Az „ontológia” kifejezés feltehetően R. Goclenius német filozófustól származik (1613), és a XVII. században terjedt el. Christian Wolff rendszerében a metafizika *a*) ontológiára, *b*) kozmológiára (tanítás a világról, testtan) és *c*) racionális pszichológiára oszlik. Mindez pedig az úgynevezett *elméleti filozófia* tartozéka, melyben az első helyen a logika áll. Az elméleti filozófia mellett létezik még úgynevezett *gyakorlati filozófia* (természetjog, erkölcsstan, politika, közgaz-

⁶³ Lenin Összes Művei, 26, Budapest 1971, 47–48.

⁶⁴ Lenin Összes Művei, 1, 406.

⁶⁵ Marx és Engels Művei, 21, 267.

⁶⁶ Marx és Engels Művei, 2, 123–124., 125.

daságtan). Az ontológia, ha nem is azonos a metafizikával, itt is metafizikai diszciplína, és alapvető tartalmában egyezik vele.

Az ilyen értelmezésben az ontológia mindenekelőtt speciális filozófiai diszciplína, úgynevezett első filozófia vagy „filozófiai alaptudomány”.⁶⁷ „Van egy tudomány — írja Arisztotelész —, mely a létezőt mint létezőt vizsgálja és vele mindazt, ami a létezőt önmagában és önmagáért megilleti.”⁶⁸ A teljesebb szövegelemzés pedig vitathatatlaná teszi, hogy Arisztotelész egy, a szaktudományoktól eltérő, és a filozófiában is sajátos — első — helyet elfoglaló, a legáltalánosabb és a létezők végső meghatározottságait tanulmányozó diszciplínáról beszél, annak alapvonásait fejt ki.⁶⁹ Ebben a diszciplínában nem a „lét” kategóriája az első és a végső alap, hanem az ok, a szubsztancia. A filozófusnak „a szubsztanciák elveit és okait kell megismernie”. Világossá válik mindez továbbá abból is, hogy Arisztotelész Kategória-tanában egyáltalán nem találkozunk a lét, létezés kategóriájával. „Metafiziká”-jában pedig az első kategória a „kezdet, elv” és csupán a hatodik helyen találjuk a „létezőről” szóló fejtegetéseit, ahol a „lét”, „van”, „lét”, „létező” különböző értelmezési lehetőségeivel foglalkozik.⁷⁰

A későbbi metafizikai rendszerek (így pl. a tomista teológia) sajátos tárgykört felölelő filozófiai diszciplína, s mint ontológia a lét végső alapjait kutatja. Ilyen metafizikai-ontológiai tárgykörök például az isten, a lélek, a világ mint egész, a szubsztancia stb. A metafizikai ontológiák jellemzői továbbá az abszolút elérésére történő törekvés, a tapasztalattól, a szaktudományoktól való elszakadás, az a priori, transzcendens jelleg, a deduktív—spekulatív módszer.

A metafizikai-ontológiai rendszereket azonban nemcsak a materializmus veti el. Kritikai elemzés tárgyává válnak az újkori szubjektív idealizmus képviselőinél is. Kant a Leibniz—Wolff-féle metafizikával történő szembefordulásának történetéről írva Hume-ra hivatkozik, mint aki felébresztette őt a „dogmatikus szendergésből” és „szikrát ütött” a sötétségben, saját tettét pedig már kopernikuszi fordulatként említi. A kanti filozófia bennünket itt érdeklő fő kérdése: „lehetséges-e egyáltalán metafizika?” Kant szerint Hume arra az álláspontra jutott, hogy „metafizika egyáltalán nincs és nem is lehetséges”.⁷¹ Saját álláspontját röviden így summázza: „Metafizika mint az ész természetes készsége van, de egymagában (mint a harmadik főkérdés analitikai megoldása bizonyította) dialektikai és csalékony is.”⁷²

Kant tehát kritikailag leküzdí a metafizikát, a metafizikai ontológiát mint a transzcendens létezők, eszmék — isten, szabadság, lélek, a végtelen világ mint egész — spekulatív területét. Nála azonban a leküzdés elve és módszere szubjektív idealista ismeretelméleti koncepció talajáról történik. Felfogásában az ontológiai alapzattól megfosztott ismeretelmélet tárgytalanná, formálissá, és ennek következtében ugyancsak spekulatív, a priori, transzcendens jellegűvé válik. Vizsgálódásának középpontjába a megismerés lehetősége, és pedig megismerési képességeink lehetőségei kerülnek. Mivel pedig a metafizika a tapasztalat körén túl levő ismeret akar lenni, csakis a priori és a tiszta észből való lehet.

⁶⁷ N. Hartmann: „Lételeméleti vizsgálódások”, Gondolat 1972, 128.

⁶⁸ Arisztotelész: „Metafizika” (kézirat), Budapest 1957, 62.

⁶⁹ Lásd uo. 6—7., 63—64., 66—67., 90., 102—103.

⁷⁰ Uo. 63., 90., 102—103.

⁷¹ I. Kant: Prolegomenák; „Filozófiatörténet. Szakosító Szemelvénygyűjtemény”, Kossuth 1968, 227.

⁷² Uo. 243.

Így a kiinduló és alapvető megválaszolendő kérdés: „Miképp lehetséges tiszta észből való ismeret?”⁷³

Kant kritikai filozófiája valójában nem tudja túlhaladni és leküzdeni a metafizikai eszméket. Gyakorlati filozófiája, etikája ezekre épül. Gyakorlati filozófiájának három alapvető posztulátuma: az okság és a szükségszerűséggel szembeállított szabadság, a halhatatlan lélek és isten létének metafizikai eszméi.

A materializmus, különösképpen pedig az „igazi”, a marxi materializmus metafizika-kritikája, metafizikai ontológia-kritikája, gyökeresen különbözik a szubjektív idealista („kritikai”) filozófiák kritikájától. A szubjektív idealizmus úgynevezett kritikai ismeretelméleti (a XIX. és a XX. században pl. a pozitívizmus és a neopozitívizmus), valamint úgynevezett gyakorlati, etikai, humanista (a XX. században pl. az egzisztencializmus, a pragmatizmus, az antropológia) formái metafizikának minősítenek minden materializmust, különösképpen pedig a dialektikus materializmust. A materializmus elismeri a tudattól (ismerettől), az embertől (a szubjektumtól) független külvilág, objektív valóság, anyag létezését. A szubjektivista filozófiák számára mindez — metafizika. Szerintük ugyanis minden amit az „ismereteiken”, az „emberen”, az „objektum és szubjektum kapcsolatán” túl, attól függetlenül tételezünk, nem más, a priori, spekulatív kiagyalásnál, egyszerűval: metafizika. A Bécsi Kör egyik alapvető doktrínája az úgynevezett verifikációs elv a többi között ugyancsak a metafizika kiküszöbölésének eszköze. Itt azonban a „metafizika” fogalma tartalmilag differenciálatlan általánosságban szerepel. Így azután „a világ anyagi természetű” vagy az „isten örökké való létező” kijelentések egyaránt értelmetleneknek, áltudományosnak minősülnek. „A világmindenség, a Valóság, a Természet, a Történelem lényegét illetően nem adunk új válaszokat, hanem elvetjük magukat a kérdéseket, mivel ezek csak látszólagos problémák.”⁷⁴ A XX. századi „gyakorlati filozófiák”, az úgynevezett életfilozófiák, elsősorban az egzisztencializmus különböző válfajai szembefordulnak a neopozitívizmus szcientizmusával, a filozófia központi kérdésévé az ember, az emberi lét válik. Az embert élete, gyakorlata szempontjából kell megérteni. A gyakorlat azonban szubjektívizálódik, kimerül a tudat, az egyéni tudat aktivitásában. Mindez egyben az irracionális irányába visz, a külvilág, a világ-egész nem nyilvánul meg az értelem számára, csupán érzéseinkben, elsősorban az unalom, az öröm, a szorongás stb. érzéseiben jelenik meg. Az ismeretelméleti felfogásoktól eltérően saját filozófiájukat ontológiaként kezelik. Itt azonban egy tipikusan szubjektív idealista ontológiával állunk szemben, amely irracionalista miszticizmus következtében ugyancsak „metafizikaivá” fajul. Heideggernél a lét, létezés, itt-lét; a nem-lét, a semmi kategóriái kerülnek előtérbe. Filozófiájának kulcskérdése az ember létmegértése, melynek mindenképpen alapeleme a tudat, bár lehet tudatos (ontologikus) és nem tudatos (ontikus). Az emberi létezés filozófiájában teljesen szubjektívizálódik. Az emberi létezés — mely kitüntetett úgynevezett itt-lét — lényegévé tehát a *létmegértés* válik. A „lét”-ről szóló, a lét és a semmi viszonyát elemző fejtegetései pedig egyenesen a misztikába csapnak át. Sartre ember- és szabadságfelfogása szubjektív idealista objektivitás bírálatán, a pszichoanalízisen stb. keresztül végül is ugyancsak egy irracionalista miszti-

⁷³ Uo. 229.

⁷⁴ Carnap: „The Unity of Science”, London 1934, 22. Meg kell itt jegyezni, amit már számos szerző elemzően kimutatott, hogy a pozitívizmus és neopozitívizmus „antimetafizikus” filozófiája maga is „metafizikai”. Lásd például Márkus György — Tordai Zádor: „Irányzatok a mai polgári filozófiában”, Gondolat 1964, 328 — 330.

kus „metafiziká”-ba torkollik — a végső terv, az igazi szabadság abban áll, hogy az ember istenné válik. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy ennek a „metafizikának” lényegi jegye az *utópista* jelleg. Mindez nem akadályozza meg Sartre-t abban, hogy az antropológiai idealizmus — aktivizmus, antinaturalizmus — talajáról metafizikai ontológiának minősítse Marx monizmusát. „Marx ontológiai monizmusát — írja — annak állításával határozza meg, hogy a lét visszavezethetetlen a gondolkodásra, ellenkezőleg a gondolatokat reintegrálta (beleolvastotta) a realitásba... Ezen monista állítás azonban dogmatikus igazságként jelentkezik.”⁷⁵

A fentiek már elegendő anyagot szolgáltatnak annak a belátásához, hogy az ontológia, ismeretelmélet, gyakorlati filozófia ilyen vagy olyan magyarázata, egymáshoz való viszonyuk ilyen vagy olyan értelmezése lényegében a filozófia tárgyának, valamint alapvető elvi tartalmának a különböző értelmezésével függ össze. Képes-e a filozófia tudományos képet adni a világmindenségről, lényegéről, a világ egységéről? A filozófia tárgykörébe tartozik-e az ismereteken vagy az egyénen kívüli tárgyak, jelenségek tartománya, pl. a természet, a történelem lényege? Tartalmi vonatkozásban ezekre a kérdésekre (sőt a kérdések megfogalmazására) vonatkozóan lényegesen eltérő álláspontokat fejez ki egy szubjektív vagy egy objektív idealista filozófiai koncepció. Egy szubjektivista, formális ismeretelméleti irányzat implikálja az ontológia elvetését, vagy szerepét a minimumra csökkenti. Az ilyen szubjektív idealista ontológiai felfogás azután szükségszerűen vezet az antropológia, a gyakorlat tudati aktivitássá szűkítésére, a természeti lét kirekesztésére. Egy objektív idealista, még inkább egy dualista metafizikai ontológia képtelennek bizonyul a lét és a tudat viszonyának adekvát feltárására, az ember valóságos gyakorlati tevékenységének megértésére.

A klasszikus és a mai (nagy- és kis-) polgári filozófia vázlatosan bemutatott különböző irányú törekvéseiben mindmáig az az igény tükröződik, hogy biztos alapokra helyezték a filozófiát, bemutassák specifikus jellegét, létjogosultságát. Mindezen próbálkozások egy alapvető problémának, az úgynevezett filozófiai alaptudomány megalkotásának a kísérletében összpontosulnak. Nikolai Hartmann rövid, de elmés áttekintést ad a polgári filozófia kísérleti skálájáról — logika, ismeretelmélet, pszichológia, fenomenológia, szociológia, életfilozófia, pragmatizmus, antropológia. E kísérletekre vonatkozó kritikai észrevételei röviddek, de szellemesek és találóak.⁷⁶ Konklúziója pedig a következő: „Ezért körünkben a filozófiai alaptudomány keresése ugyanahhoz a diszciplínához vezetett, amely már egykor Arisztotelésznél a prima philosophia szerepét játszotta: a 'létezőről mint olyanról' szóló tanhoz.” Hartmann „új ontológiá”-jának felépítésénél igyekszik elkerülni a metafizikai jelleget. A metafizika — írja — mint „a transzcendens tárgyak sajátos területe... eljátszotta szerepét, legalábbis mint filozófiai diszciplína”.⁷⁷ Abból indul ki, hogy egyetlen filozófia sem önmagával kezdődik, „mindegyik feltételezi a speciális pozitív tudományok munkáját”. További tézise — a filozófiai diszciplínák kölcsönös viszonya. „A metafizikai, ismeretelméleti, etikai, történetfilozófiai megfontolások szervesen összehangolódnak...” „Az új ontológia a felsorolt kísérletektől eltérően elvileg elejti egy módszertanilag abszolút eljárás utópikus követelését”. Nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a többi filozófiai diszciplína előtt járjon „és kijelölje számukra az

⁷⁵ J. P. Sartre: „Critique de la Raison dialectique”, Párizs 1960, 123.

⁷⁶ N. Hartmann, i. m. 127–134., 140–142.

⁷⁷ Uo. 135., 56.

utakat". „Ezeket ... inkább előfeltételezi ... és a kifejtés menetét tekintve leginkább bizonyul philosophia ultimának.”⁷⁸ Mindez azonban nem akadályozza meg abban — hangsúlyozza Hartmann —, „hogy meg ne vizsgálja a lét legelső alapjait, és ebben az értelemben philosophia prima legyen”.⁷⁹ A materializmust azonban ő is metafizikával vádolja. „A legtöbb metafizikai világgép elkövette ezt a hibát: egy alapelv (vagy világalap) után kutatott, amelyről a priori bizonyos volt, hogy 'egynek' kell lennie.” „Az első irányzat materializmus néven ismeretes, ámbar több párhuzamos formája is létezik....”⁸⁰

Látjuk tehát, hogy egyetlen XX. századi polgári filozófiai irányzat, iskola sem feledkezik meg a „metafizika” vádjáról, amidőn a materializmusról, kitüntetetten pedig a dialektikus materializmusról van szó. A „kritikák”, ha más-más irányból indulnak is, egyazon ponthoz tendálnak, minden materializmus állítólagos botránykövéhez, az anyag elsődlegességének, a világ anyagi egységének a tételéhez.

Való igaz, hogy az anyag elsődlegességének, a világ anyagi egységének az elve minden materializmus alapja. Marx nemcsak arról beszél, hogy „a gazdasági-társadalmi alakulat fejlődését természeti folyamatként” kell értelmezni.⁸¹ Leszögezi azt is, hogy az anyagot tekinti elsődlegesnek.⁸² Sőt mi több, annak a szilárd meggyőződésének ad kifejezést, hogy az anyag örök, teremthetetlen és megsemmisíthetetlen, így az „ember” sem képes másra, mint az anyag formáinak megváltoztatására.⁸³ Lenin Engels nézeteihez csatlakozva nyomatékosan leszögezi, hogy egy valamelyest is következetesen tudományos filozófia a világ egységét „abból az objektív valóságból” vezeti le, „mely rajtunk kívül létezik, s melyet ... réges-régóta anyagnak neveznek”.⁸⁴ És emocionális töltéssel utasítja el azok nézeteit, akik „hihetetlen badarsággal, új körítéssel próbálják becsempészni a *szubjektív idealizmust*”. Például az „ökonómia nevében” tagadják az okságot.⁸⁵ Az intuitív belátás szintje is elég itt ahhoz, hogy észrevegyük a különbséget a valóságos „metafizika” és a materializmus idézett tételei között. Az hogy „a világ valóságos egysége anyagosságában van” nem valamiféle metafizikai világsematika a priori kiinduló tétele. Ezt „nem néhány szemfényvesztő frázis, hanem a filozófia és a természettudomány — és hozzátehetjük: a társadalomtudomány — *H. J.* — hosszú és hosszadalmas fejlődése bizonyítja”.⁸⁶

Mit is jelent azonban mindez? A marxizmus új „filozófiai alaptudományt” munkált ki? Új ontológiát hozott létre? A dialektikus materializmus a marxizmus „*philosophia prima*”-ja? A régi „gyakorlati filozófiák” helyét pedig a történelmi materializmus foglalta el? A válasz ezekre a kérdésekre az új filozófia további specifikumainak bemutatását igényli.

3. Az első és a második pontban adott történelmi áttekintés arra már rámutatott, hogy a „metafizika” felszámolása korántsem jelenti egy általános, egyetemes világnézet kimunkálási lehetőségéről és szükségességéről történő lemondást. Ellenkezőleg, a marxista — leninista filozófia megteremti e feladat megvalósításának következetesen tudományos feltételeit.

⁷⁸ Uo. 139.

⁷⁹ Uo. 139 — 140.

⁸⁰ Uo. 148 — 149.

⁸¹ Marx és Engels Művei, 23, Budapest 1967, 9.

⁸² Uo. 20.

⁸³ Uo. 48.

⁸⁴ Lenin Összes Művei, 18, 158.

⁸⁵ Uo. 155.

⁸⁶ Marx és Engels Művei, 20, Budapest 1974, 46.

A „metafizika” *egyoldalúsága* — mint láttuk — abban áll, hogy valami partikulárisat — a fogalmat, az embert, a természet egy metszetét stb. — abszolutizál, az egyetemesség, a teljesség rangjára emel. Ennek következtében szakad el a valóságtól, a reális tapasztalattól, a szaktudományos kutatástól, így válik a priori spekulatív jellegűvé, misztikussá. Minden materializmus a tapasztalat talajáról, a konkrét szaktudományos kutatásokhoz kapcsolódva fordul szembe az idealista metafizika miszticizmusával, a priori jellegével. A régi materializmus azonban szintén *egyoldalú* marad. Így például sem a francia materializmus, sem Feuerbach nem képes sem a természetet, sem a társadalmat a maga valóságos teljességében megragadni. A francia materializmus fő áramlata nem csupán egyoldalúan naturalista. Naturalizmusa is beszűkül, mechanisztikussá válik. A materializmus és a szaktudományok egységének pozitívuma itt negativitásba csap át. A történeti szemléletmód (a dialektika) hiánya következtében abszolutizálódik a szaktudományos fejlődés egy adott szintje, és az erre épülő materializmus így szükségszerűen beszűkül, korlátozottá válik. A materializmus minden egyoldalúsága egyben következtelenséget von maga után, lehetőséget, engedményt jelent az idealizmus számára. Ezért léphet fel alappal például Hegel a francia materializmussal szemben. Feuerbach viszont joggal marasztalta el Hegelt ugyancsak alapvető egyoldalúságáért, a fogalmi partikularitás abszolutizálásáért.

Amikor Engels azt mondja, hogy minden eddiginél materialistább materializmusra van szükség,⁸⁷ akkor tulajdonképpen két egymással szorosan összefüggő feladatot jelöl meg: *a*) a materializmus teljessé tétele és *b*) az idealizmus végérvényes elvi túlhaladását; az egyik feltétele a másiknak. A feladat lényege pedig — az *egységes, sokoldalúságában teljes, valóban átfogó, ténylegesen totális világnézet* elvi alapjainak megteremtése. A „mindenoldalú teljesség” megvalósítása (és megvalósulása) nem a priori „metafizikai” aktus, hanem történetileg megvalósuló tudományos feladat, mely a maga teljességében a megismerés végtelenbe nyúló feladata. Megítélésünk szerint a marxi és engelsi életmű legfőbb elvi jelentőségű tettei, és ezért ma is meghatározó módszertani tanulságai a régi világnézetek partikuláris egyoldalúságainak leküzdésében, a valóságos *egység, teljesség megvalósítási módjainak felfedezésében* keresendők.

A legközismertebb, tárgyi vonatkozásban a természet és társadalom, elvitalalmi vonatkozásban pedig a materializmus és a dialektika egységének a feltárása. Lenin kiemelte a dialektika, logika, ismeretelmélet egységének marxi megvalósítását. A tárgyi és tartalmi egység megteremtésének fő feltétele a materializmus és a dialektika következetes alkalmazása a filozófia minden területén. Lenin „Materializmus és empiriokriticismus” című munkája ebből a szempontból a materializmus alkalmazása az ismeretelmélet területén. A „Filozófiai füzetek”-ben pedig azt fejtegeti, hogy a régi materializmust „metafizikai”-vá a többi között az tette, hogy képtelen volt a dialektika alkalmazására az ismeretelmélet területén.⁸⁸ Az elmúlt évek vitáiban felvetődött az ontológiai, valamint ismeretelméleti vonatkozások egységének megteremtése a marxista—leninista filozófiában.⁸⁹ Mások rámutatnak az aktivizmus, a historizmus és az antropológiai elvek marxi egyesítésére.⁹⁰ Elgondolásunk szerint — amint ezt dolgozatunk

⁸⁷ Marx és Engels: Válogatott művek, I, 375.

⁸⁸ Lenin Összes Művei, 29, 299.

⁸⁹ Ez mindenekelőtt a szovjet filozófia leningrádi iskolájának érdeme. V. P. Rozsin 1958-ban, V. P. Tugarinov 1962-ben vetik fel, illetve tárgyalják ezt a problémát.

⁹⁰ Lásd Hermann I.: A totalitás kategóriája; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1969/1.

elején jeleztük — a marxista—leninista filozófiában elválaszthatatlan egységet alkot három tartalmi elméleti mozzanat, a *lételméleti, ismeretelméleti és gyakorlati* aspektus, és ez a teljességet kifejező egység a materializmus és a dialektika talaján valósul meg. Ennek alapján már előzetesen leszögezhetjük, hogy a *dialektikus materializmus nem tekinthető a marxista—leninista filozófia valamiféle általános ontológiájának*. Mint ahogyan a történelmi materializmus sem a marxizmus gyakorlati filozófiája.

Mielőtt azonban mindezeket részleteznénk, szükségesnek látszik és — a logika, tudományelmélet, valamint a filozófiai rendszertani kutatások adta lehetőségeken belül — ma már lehetséges is néhány, a marxista—leninista filozófia tárgyát és tartalmát érintő probléma tisztázása. Vizsgálódási célunk szempontjából a marxista—leninista filozófia úgynevezett tartalmi struktúrájának a kérdése kerül előtérbe, és ezen belül annak a bemutatása — mit is jelent az úgynevezett ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati „aspektus”, „vonatkozás”, „oldal”.

A marxista—leninista filozófia néhány *rendszertani* problémáját vizsgálva nem szabad megfeledkeznünk a következőkről: a) A marxista—leninista filozófia, mint minden tudomány, élő, fejlődő, melynek változik tárgyköre, történetileg bontakozik ki tartalma, tárgyi és tartalmi struktúrája. S mindez napjainkban végbemenő folyamat. b) A tudomány, így a marxista—leninista filozófia sem merül ki csupán zárt diszciplínává, vagy ilyen diszciplínák komplex rendszerévé szerveződött ismeretekben. Mint mozgó, alakuló ismerethalmaz tartalmaz több lazán kapcsolódó, sőt olykor egymástól meglehetősen távol eső kutatási ágat, különböző elméleteket, hipotéziseket stb. Ezek gyakran egyben a kutatás különböző szintjét mutatják. c) Egy tudomány vagy tudománykomplexum, így a marxista—leninista filozófia is, többféle módon felosztható, rendszerezhető. Ez tárgyának sokrétűségéből, tartalmának sokoldalú gazdagságából adódik.

A marxista—leninista filozófia ma már egy egyre gyorsabban fejlődő, kibontakozó tudomány. Számos diszciplináris része alakult ki, és a különböző kutatási ágak, elméletek, hipotézisek stb. más és más szintű, kidolgozottsági fokú eredményeit foglalja magában. Egy-egy diszciplína önmagában is rendszert alkot, a tudomány egésze pedig a különböző (al-)rendszerek rendszereként fogható fel. Egy-egy tudományos rendszer kifejtése tárgyilag, tartalmilag és formailag is szigorúan megszabott bonyolult feladat, mely ugyancsak különböző szinten, fokon végezhető el. „Legmagasabb szintűnek” ma az úgynevezett axiomatikus-deduktív kifejtést tekintjük. A marxista—leninista filozófiában ilyen kísérletek csak elvétve akadnak, egy-egy részelmélet vonatkozásában.⁹¹ E probléma általában mint a marxista—leninista filozófia tárgya és struktúrája, valamint a dialektikus materializmus (illetve történelmi materializmus) felosztásának a kérdése vetődik fel. Az újabb törekvések ezen a területen az 50-es évek közepétől, második felétől datálódnak.⁹² Az alábbiakban már figyelembe tudjuk venni

⁹¹ Lásd például Horváth József: Kísérlet a mozgás irány szerinti formáiról szóló általános filozófiai elmélet deduktív kifejtésére; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1972/3—4.

⁹² Itt úttörő jelentőségű volt Rozsin „A marxista—leninista filozófia tárgya és struktúrája” c. írása (Leningrád 1958). Később nemzetközi viták bontakoztak ki és a legkülönbözőbb elképzelések láttak napvilágot. Ezek legjelentősebb sávja a jugoszláv „Praxis” c. folyóiratban, valamint az olasz és a francia marxisták között (pl. Althusser) kibontakozó polémia (részben Gramsci értékelésében). Nálunk mindez 1968-tól vált központi kérdéssé. Eközben a helytelen nézetek tekintélyes kritikai irodalma halmozódott fel.

e közel két évtizedes munka tapasztalatait, eredményeit. Emellett azonban szükségesnek tartjuk itt is a klasszikus hagyaték ez irányú — meglehetősen hézagosan feldolgozott — anyagának felhasználását.

A marxista—leninista filozófia tartalmi struktúrájának összegző vizsgálatát a következő formulából kiindulva végezzük el: *Tárgy* → *Tartalom* + *Forma* = *Rendszer*. Ennek megfelelően a leegyszerűbb műveletre, a felosztásra (mely többlépcsős — elsődleges, másodlagos stb.) vonatkozóan az adódik, hogy megkülönböztetünk úgynevezett tárgyi és tartalmi felosztást. Egy-egy ilyen felosztás meghatározott elemekhez vezet, melyek egymáshoz való viszonyai, összefüggései (összefüggés törvényei) adják a struktúrát. A rendszer ebben az esetben egyenlő elemek + struktúrák.

A tartalmi struktúrát tanulmányozva is elkerülhetetlen — már a fenti sémából következően is — a tárgyi vonatkozások érintése. A tárgy és a tartalom viszonyának értelmezésében még ma is sok a félreértés, a megoldatlan probléma. Nem csupán egyoldalú, igen leszűkített tárgyértelmezésekkel találkozunk,⁹³ előfordulnak kifejezetten „metafizikai” tárgymagyarázatok is. „A filozófia tárgya — írja pl. P. Kovács Ferencné — általánosságban: az, ami van, ami volt és ami lesz: a világ keletkező, változó és elmúló jelenségei. De mert minden tudomány tárgyát ezek képezik, azt a megszorítást kell tennünk, hogy a filozófia esetében a jelenségek és kapcsolataik legáltalánosabb oldalairól van szó. A filozófia tárgya fogalmának ezt az első jelentését a filozófia *potenciális tárgya* fogalmával fejezzük ki. Ugyanezt a filozófia ‚magánvaló’ tárgyának is nevezhetjük. Ebben az értelemben a filozófia tárgya normatív jellegű.”⁹⁴ „A filozófia ‚potenciális’ tárgya fogalmával jelöljük meg a filozófiai vizsgálódás objektumát. Most levonhatjuk azt a következtetést, hogy — amennyiben a filozófia tárgyán ezt az objektumot értjük — a filozófia tárgyát nem szükséges filozófiai irányzatonként külön-külön meghatározni. Ebben az értelemben ugyanis bármely történelmi korszak, bármely filozófiai irányzatának lényegében egy és ugyanaz a tárgya.”⁹⁵ Nyilvánvalóak az okfejtés hibái. A szerző a tárgy *objektív* jellegének a kérdését felcseréli egy örök, változatlan, potenciális — sőt normatív jellegű! — magánvaló objektum létezésének a kérdésével. Nem veszi figyelembe a tudományos megismerés fejlődéséből adódó *történetiséget*, mely nem csupán a tárgy felfogásra — ahogy a szerző mondja „a tárgyról való vélekedésre”, a tárgy meghatározására —, hanem a kutatott objektíve létező objektumokra, tárgykörökre is vonatkozik. A hiba további forrása, hogy mivel a szerző a tárgy és a tartalom megkülönböztetésével csak cikke következő (V.) részében foglalkozik, s itt e későbbi szempontokat nem alkalmazza világosan.⁹⁶ S ami a legfőbb, nem veszi figyelembe a kutatási objektumok körének változását a társadalmi gyakorlat, és az erre épülő osztársadalmi megismerési folyamat történeti mozgásának, mozgási irányainak függvényében.⁹⁷ Az, hogy a filozófiának van objektíve létező, a szaktudományokétól megkülönböztethető tárgyköre, egyáltalán

⁹³ Ezeket már egy más alkalommal érintettük. Lásd Horváth J.: A marxista—leninista filozófia jelenlegi fejlődési szakasza. A dialektikus materializmus általános jellemzése; „A dialektikus materializmus válogatott kérdései”, Kossuth 1969, 40—44.

⁹⁴ P. Kovács Ferencné: A filozófia tárgya, tartalma, rendszere és struktúrája; „Tájékoztató”, 1970/3, 8.

⁹⁵ Uo. 13.

⁹⁶ Az „aktuális tárgy”, „a nekünk való” tárgy, valamint a „tárgy meghatározása” (uo. 8—9.) már a *tartalom* problémakörébe tartozó disztinckciók.

⁹⁷ V. ö. T. Ojzerman: „Filozófiatörténet-metafilozófia”, Kossuth 1970, 226—230.

nem jelenti azt, hogy ez a tárgykör örök, változatlan és így egyszer s mindenkorra meghatározható valami.

A *tárgy* és a *tartalom* egységének és különbözőségének tanulmányozása bonyolult relációkat mutat. A tárgy megközelítésének a gyakorlat, valamint az ismeretek meglévő tartalmi anyaga általi közvetettsége következtében a filozófiai kutatás objektumaivá olyan idealizált formák, elvont objektumok, kategóriák válnak — mint erre T. Ojzerman rámutat —, „amelyek gyakran támasztanak kételyt tartalmuk objektív valóságát illetően”. „A filozófiai kutatás tárgya ennek következtében a kategóriák rendszereként jelenik meg.”⁹⁸ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a filozófia mint tudomány kategóriáival, elveivel, elméleteivel, vagyis tartalmi anyagával operálva végső soron nem az objektív valóságot kutatja. A materializmus számára külön jelentősége van az objektív tárgykör jelenléte közvetlen vagy közvetett kimutatásának. Ez is „a metafizika” objektív és szubjektív idealista formái leküzdésének egyik következménye. Engels amikor a filozófia alapkérdéséről beszél, nemcsak történeti keletkezésének folyamatára, megválaszolási módjából adódó elméleti irányzatokra (materializmus és idealizmus) tér ki, mindezeken túlmenően rámutat az alapkérdés tárgyára, objektív tárgyi alapjára, ti. az anyag–tudat viszonyra.⁹⁹

Amikor tehát a filozófia tartalmáról beszélünk a tárgy által, közvetlen vagy közvetett módon, ilyen vagy olyan formában meghatározott ismeretekről van szó. A tartalom iránti tudományos elvárás éppen a tárgy adekvát kifejezése, megjelenítése. A *tartalom* mint elméleti és módszertani elvek, tételek, kategóriák, valamint kifejtésük és bizonyításuk összessége egzisztál. A tartalom meghatározott formában nyer kifejtést és létezik. A *forma kettős*: tartalmas vagy tartalmi forma és formális forma. A *formális forma* a filozófia esetében a logikai forma. Minden filozófiai tartalom a kategóriák, ítéletek, következtetések logikai formájában létezik. A logikai formák és szabályok következetes és tudatos érvényesítése elengedhetetlen követelmény a marxista — leninista filozófia kifejtésénél. Ennek ellenére a fő meghatározó tényező az ismeretelméleti értékek — igaz, egzakt — szempontjából vett *tartalmi forma*. A marxista filozófusok alapvető törekvése mindig is ezt az irányt követte, amikor a marxista — leninista filozófia kifejtésénél a dialektikus logikára apelláltak és apellálnak. A dialektikus logika valóban nem tekinthető formális formának. Ezen a területen azonban még igen sok a megoldatlan probléma, és meglehetősen eltérő nézetek uralkodnak. Igen kezdetleges, és megítélésünk szerint, megengedhetetlenül leegyszerűsítő törekvést jelentettek az úgynevezett kategória-rendszerek. Az 50-es évek végén, és különösen a 60-as évek közepén a marxista filozófia egész tartalmát a dialektika, illetve dialektikus logika kategóriáinak rendszereként próbálták kifejteni.¹⁰⁰ Az ilyen kísérletek egyoldalúsága már pusztán a logika talajáról is szembetűnő, hiszen egyszerűen negligálja a tételek és következtetések rendszerét (mely nélkül a kategóriák valóságos tartalma sem tárható fel). A régi filozófia rossz hagyományait követik, és a klasszikusok, elsősorban Lenin intencióinak félreértésén alapulnak. Természetesen itt sem valamiféle abszolúte meddő és értelmetlen törekvéstről van szó. Azon túlmenően, hogy sok új tartalmi vonatkozást hozott felszínre e szerzők tevékenysége, egy általános, indítékaiban pozitívnak tekint-

⁹⁸ Uo. 223.

⁹⁹ E probléma részletesebb elemzését lásd Gondi József: A filozófia alapkérdéséről; „A filozófia időszerű kérdései”, 1972/10.

¹⁰⁰ Lásd pl. A. P. Septulin: „A dialektika kategóriáinak rendszere”, Moszkva 1967.

hető törekvést is tükröz. Egyrészt felvetik azt a helyes gondolatot, hogy a marxista—leninista filozófiát többféle rendszerben is ki lehet fejteni. Másrészt ennek jegyében meg kívánják haladni a materializmus—dialektika (vagy eredendően a dialektikus módszer és a materialista elmélet) felosztást. Harmadszor, ennek kapcsán új felosztási szempontokat vetnek fel. Rá szeretnének mutatni azonban arra, hogy ezeknél átfogóbb és éppen ezért következményeiben (eredményeiben) is pozitívabb törekvésekkel találkozunk már az 50-es évek végén. Sok vonatkozásban úttörőnek tekinthető ebből a szempontból V. P. Rozsin leningrádi filozófus 1958-ban megjelent „A marxista—leninista filozófia tárgya és struktúrája” című monográfiája. Rozsin, felfogásunk szerint teljesen helyes módon, a marxista—leninista filozófiát nem kategória-rendszerként, hanem tudományos rendszerként értelmezi, mely elvek (alap és levezetett), törvények és kategóriák szubordinációja. Abból indul ki, hogy a marxista—leninista filozófia felosztását több oldalról is meg lehet közelíteni. Ezek egyike a materializmusra és a dialektikára történő felosztás. A materializmust és a dialektikát a marxista—leninista filozófia „oldalai”-nak nevezi.¹⁰¹ Megvalósítható azonban más felosztás is. A másik ilyen lehetőség Rozsin szerint az, amikor a tárgy különböző oldalait vesszük alapul, így öt „részt” kapunk: 1. a legáltalánosabb filozófiát; 2. a természetfilozófiát; 3. a társadalomfilozófiát (a történelmi materializmust); 4. a gondolkodás filozófiai elméletét (a dialektikus logikát); 5. a megismerésről szóló filozófiai tudományt (az ismeretelméletet).¹⁰² A harmadik lehetőség, amikor is két részre oszthatjuk a filozófiát: *a*) ontológiára (vagyis a természetről, társadalomról, a külvilágról szóló tanításra) és *b*) gnoszeológiára (vagyis logikára és a megismerés tanára).¹⁰³ Az elkövetkezendő években és napjainkban is viták folytak és folynak ezekben az irányokban. E viták három súlyponti kérdése a következő: 1. Megengedhetetlen sematizmus-e a marxizmus—leninizmus általános filozófiájának felosztása materializmusra és dialektikára, és ha igen, hogyan haladható meg? 2. Lehetséges-e marxista—leninista természetfilozófia, és ennek alapján felfogható-e a történelmi materializmus és a dialektikus materialista természetfilozófia mint különös filozófiai diszciplínák? 3. Van-e a marxista—leninista filozófiának ontológiája (és gnoszeológiája)? Mi itt kitüntetetten az első és a harmadik problémával kívánunk foglalkozni a marxizmus—leninizmus általános filozófiája szempontjából. További állásfoglalásunk megindokolása szükségessé teszi az úgynevezett *tárgyi* és *tartalmi felosztás* egységének és különbözőségének rövid vizsgálatát.

A marxista—leninista filozófia tartalmának rendszeres kifejtése, illetve a kifejtés első, elemi művelete a *felosztás*, mely a tükrözött tárgy által meghatározott. Milyen alapon különböztethető meg akkor „tárgyi” és „tartalmi” felosztás?

A marxizmus előtti filozófiában dominált, sőt szinte kizárólagos volt a filozófiai diszciplínák, elméletek tárgyi szerinti felosztása — metafizika, természet-

¹⁰¹ V. P. Rozsin: „A marxista—leninista filozófia tárgya és struktúrája”, Leningrád 1958, 19.

¹⁰² Uo. 9—13. Sajnálattal módon P. Kovács Ferencné idézett cikkében felületesen és pontatlanul mutatja be Rozsin álláspontját. Egy sémája alapján hiányolja nála a dialektikus materializmust (id. cikk 23.), holott ezt az előző, az általunk idézett felosztásban a szerző megadja. Cikke 15. oldalán található elmarasztalás sem indokolt. Sőt azt kell megállapítanunk, hogy P. Kovács Ferencné fogalomhasználata válik pontatlanná részben a „forma” és a „struktúra” azonosítása, részben pedig az „elmélet”, „rendszer”, „szisztéma”, „módszer” és „tartalom” kategóriák használata esetében (lásd 19—24.).

¹⁰³ Uo. 29.

filozófia, logika, ismeretelmélet, etika, esztétika stb. A filozófia tartalma ezekben a felosztásokban alapvetően a tartalmazott tárgykör szerint formálódik, különül el. Tipikus példái ennek az olyan nagy filozófiai rendszerek, mint az arisztotelészi vagy a hegeli. A tárgy szerinti felosztás jellemzi a materialista filozófiák jelentős részét is. A materializmus és az idealizmus esetében a tárgy szerinti felosztásban, bizonyos tárgykörök meglétében (pl. metafizika) vagy hiányában is kifejeződnek a különbözőségek. Az alapvető eltérés azonban, mely a tárgykörök felosztását, elhelyezési sorrendjét is meghatározza, az *irányzatbeli* eltérésben, vagyis a tárgykörök értelmezésének, magyarázatának a mikéntjében van. Ez pedig azt jelenti, hogy az eltérés, a különbözőség *tartalmi*. A materializmus és az idealizmus ellentéte elsősorban a különböző tárgykörök (természet, ember, tudat stb.) magyarázatának elveiben, módjában van. Ennek megfelelően a tartalom szerinti felosztás mellett érvényesül a tárgy felosztása az elvi-elméleti tartalmi felfogás szerint.¹⁰⁴ Míg mondjuk Holbach a természetet tekinti a filozófia első és fő tárgykörének, addig Hegel a logikát (az abszolút szellem önmozgását).

A marxizmus filozófiája a filozófiatörténetben először tudatosította a filozófiai elvi-elméleti irányzatok alapvető különbözőségét, és ennek alapján tipizálta a filozófusokat és a filozófiai iskolákat. A hangsúly tehát a *tartalomra* kerül — materializmus vagy idealizmus, dialektika vagy metafizika. Marx, Engels és Lenin filozófiájukat jellemezve mindig materializmusról és dialektikáról, materialista *dialektikáról* és dialektikus *materializmusról* beszéltek. Természetesen a materializmus mint tudományos világnézet és a dialektika mint filozófiai tudomány nem nélkülözik a tárgyi alapot. Engels (de Marx is és Lenin is) világosan utal erre, amikor a materializmus esetében az anyag—tudat viszonyról, a dialektika esetében pedig a természet, a társadalom és a megismerés legáltalánosabb mozgástörvényeiről beszél. Itt mégis a tárgyilag megalapozott *tartalom felosztásáról* és *nem a tárgy tartalom szerinti felosztásáról*, *nem* tárgyi felosztásról van szó. A materializmus és a dialektika elsősorban nem bizonyos elkülöníthető tárgyköröket tükröz vissza, hanem a marxista — leninista filozófia egészére, *minden tárgykörére* vonatkozó elvi és alapvető elméleti, módszertani megállapításokat foglal magába, válaszolva a történetileg kialakult alapvető filozófiai kérdésekre.

A materializmus és a dialektika tehát a marxista — leninista filozófia egészének két alapvető és egyetemes tartalmi oldala. Ez adja legfőbb differencia specifikáját. Ezért a marxista — leninista filozófiának minden más filozófiával történő összevetésénél az első és legfontosabb feladat az adott filozófia, valamint a marxista — leninista filozófia elvi alapjainak, a materializmusnak és a dialektikának az összehasonlítása.¹⁰⁵ Bármely magát materialistának nevező kutató munkájával szemben ugyancsak az a legelső és legalapvetőbb követelmény, hogy tevékenysége a materializmus és a dialektika elvi és elméleti platformján folyjon.

Mindezzel összefüggésben még a következőket kell hangsúlyozni.

— A *marxista — leninista filozófia* történetileg is *első, tudományosan korrekt, valamint differencia specifikáját is legjobban bemutató kifejtése a materializmus és a dialektika elveinek, törvényeinek és kategóriáinak bemutatására épülő tartalmi felosztása.*

¹⁰⁴ Nem tévesztendő össze tehát „a tartalom felosztása tárgykörök szerint” és „a tárgy felosztása az elméletben, az elméleti tartalom szerint”.

¹⁰⁶ Lásd erről: Lenin Összes Művei, 18, 335.

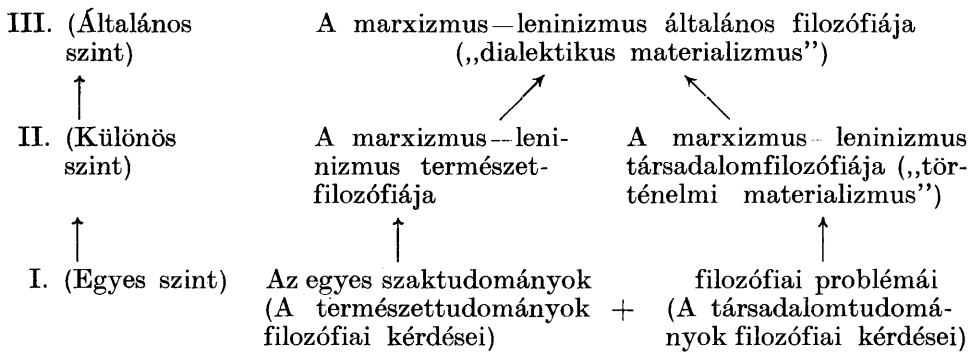
— Ezen a dichotonikus tartalmi felosztáson alapuló kifejtés nem meríti ki a marxista — leninista filozófia egészét (sem tartalmilag, sem tárgyilag). Elsősorban tartalmi lényegének, elvi alapjainak rövid összefoglalását adja. Természetesen ezen a felosztáson belül is lehet részletesebb kifejtést adni, ebben az esetben azonban, ha alárendelt módon is, de érvényesíteni kell a tárgyi és egyéb tartalmi vonatkozásokból adódó következtetéseket. (A tankönyvek többsége, ha nem is mindig következetes formában, de ezt teszi.)

— A materializmus és a dialektika egységének megvalósítása ebben a felosztásban csak úgy lehetséges, hogy a *materializmust* dialektikusan, a *dialektikát* pedig materialista módon fejtjük ki. Más „egyesítés” itt a dolog természetéből adódóan nem lehetséges, hiszen a felosztás e két tartalmi elem megkülönböztetésére épül.

— A marxista — leninista filozófiának materializmusként és dialektikaként történő bemutatása bármely más felosztás esetén nélkülözhetetlen. A materializmusra és dialektikára történő felosztáson alapuló kifejtés azonban *nem az egyetlen lehetséges tartalmi rendszerezése* a marxista — leninista filozófiának. Ez a filozófia, továbbá, *tárgyi felosztásban is tárgyalható*. Ennek egyik jelenlegi példája a történelmi materializmus, melynek belső tagolása is lényegében tárgy szerinti, és ezért itt a materializmus és a dialektika egységes alkalmazása valósul meg a kifejtésnél.

A marxista — leninista filozófia *tárgyi felosztásának* két — az általános és a különös alapján — diszciplinárisan is elkülönülő eleme: a „dialektikus materializmus” és a „történelmi materializmus”. A dialektikus materializmusnak mint specifikus „tárgyi” filozófiai diszciplinának a lehetősége és szükségszerűsége Marx és Engels által végrehajtott filozófiai fordulat két lényeges eredményéből, a materializmus és a dialektika következetessé tételéből, egységük megvalósításából, valamint a természet és a társadalom valóságos kölcsönhatásának, egységének a feltárásából egyenesen következik. A következetesen végigvitt materializmus és dialektika elvei egyaránt vonatkoznak a természetre és a társadalomra, a tudatra és a megismerésre. Belátható (és ezt a materializmus történeti fejlődése is mutatja), hogy pl. az anyag elsődlegességének az elvét nem lehet csak a természetre, vagy csak a társadalmi szférára korlátozni. A világ anyagiságáról szóló tétel bármilyen tárgyi korlátozása a materializmustól az idealizmus irányába történő eltérést jelentene. Hasonló a helyzet a dialektika esetében is. Nincs más dialektika, mint a természet, a társadalom és a megismerés dialektikája. A megismerés dialektikáját a természet és a társadalom dialektikája határozza meg. A dialektikának pl. a társadalmi szférára történő korlátozása a természet metafizikus felfogását eredményezi, és így szakadék keletkezik a természet és a társadalom között, melynek óhatatlan következménye a társadalom dialektikájának idealista irányba történő eltolódása. A „dialektikus materializmus” tehát szükségképpen tárgyi meghatározottságot is kifejez. A materializmus és a dialektika elveinek hatóköre *tárgyilag nem korlátozható*. Ezek a princípiumok, törvények és kategóriák a „világ-egészre” vonatkoznak. Ebben az értelemben a „dialektikus materializmus” meghatározott, tárgyilag körülhatárolható filozófiai diszciplinát jelent, mely *rendszerintilag sajátos helyet* foglal el a filozófiai tudományok között.

A tárgyi felosztás további főbb elemei, a mai kutatási szinteknek megfelelően szerintünk a következőkben vázolhatók:

Ezzel összefüggésben csupán egy vitatott problémát érintünk — a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus viszonyának kérdését. Igen sokan azon a véleményen vannak, hogy számos (régebbi és mai) hiba forrása a „dialektikus materializmus” és a „történelmi materializmus” szétszakításából következő és következik. A feladat a kettő egyesítése, mivel a marxizmus—leninizmus filozófiája a dialektikus és történelmi materializmus. Nem nehéz észrevenni, hogy e felfogás egyik ismeretelméleti gyökere még ahhoz a rovidzárlatos felfogáshoz nyúlik vissza, mely szerint a történelmi materializmus mellett a dialektikus materializmus a marxizmus természetfilozófiája. E szerint a „dialektikus materializmus” és a „történelmi materializmus” egyesítése tulajdonképpen a külön természet- és társadalomfilozófia megszüntetését, és egy valóban általános filozófia (világnézet) létrehozását jelentené. Az említett felfogás általánosan elterjedt indokolása azonban a következő. Nem lehet például az anyag—tudat viszonyát, a tudat fogalmát az általános filozófia (a dialektikus materializmus) szintjén helyesen értelmezni a történelmi materializmus, nevezetesen a gyakorlat történelmi materialista kategóriája nélkül. Itt egy helyes gondolat helytelen rendszertani kifejezésével állunk szemben. A fenti séma, de az előtte elmondottak is világosan érzékeltetik, hogy a *dialektikus materializmus mint a marxizmus—leninizmus általános filozófiája* csakis a természet és a társadalom egységének feltárása alapján lehet teljes, tudományos, és mindenféle „metafizikai” elemtől mentes. A filozófiai kutatások fő iránya az egyestől az általános felé halad. Természetes, hogy társadalomfilozófiai kutatások nélkül (melyek közvetlenül a társadalomtudományok filozófiai elemzéseit általánosítják), és ugyancsak természetfilozófiai kutatások nélkül nem lehetne eljutni általános, a világegészre (a természet és a társadalom egységére, közös vonásaira) vonatkozó filozófiai tételekig. E nélkül az általános filozófia (a dialektikus materializmus) a priori első filozófia, vagyis spekulatív metafizika lenne. Valójában tehát éppen arról van szó, hogy az általános filozófiai kutatásokat meg kell hogy előzzék a különös (természetfilozófiai, társadalomfilozófiai) kutatások. A marxizmus—leninizmus általános filozófiája tehát nem a „dialektikus és történelmi materializmus”, hanem a „dialektikus materializmus”, mely mint a filozófiai kutatások legáltalánosabb szintje a természetfilozófiai és a társadalomfilozófiai vizsgálódások eredményeinek összegzése, általánosítása. Ez pedig nem zárja ki, sőt, megítélésünk szerint feltételezi a történelmi materializmusnak és egy dialektikus materialista természetfilozófiának mint különös szintű filozófiai diszciplína

náknak a viszonylagosan önálló létét. Azt, hogy „a dialektikus és történelmi materializmus” formula helyett „a dialektikus materializmus” formula a helyes, új oldalról támasztja alá a dialektikus materializmus kifejtésének, felosztásának többféle lehetősége, módja. A „dialektikus materializmus” mindmáig legelterjedtebb kifejtése a materializmusra és dialektikára történő tartalmi felosztáson alapuló rendszerezés. Lehetséges azonban a dialektikus materializmus tárgyi felosztáson alapuló kifejtése is, és bizonyos törekvések ebbe az irányba mutatnak. Ebben az esetben a „dialektikus materializmust” mint a természet és a társadalom egységére épülő általános világméretet mutatjuk be, a materializmus és a dialektika elveinek egységes alkalmazása alapján. A felosztás elemei ebben az esetben nem a materializmus és a dialektika, hanem a természet és a társadalom, vagyis nem tartalmi, hanem tárgyi felosztásban mutatjuk be a marxizmus—leninizmus általános filozófiáját.¹⁰⁶

Mindezek után már rátérhetünk további elemzésünk fő kérdésére: lehetséges-e a dialektikus materializmusnak más, a materializmusra és a dialektikára történő felosztásától eltérő *tartalmi* kifejtése? A kérdésre szerintünk a válasz pozitív. Megvalósítható a dialektikus materializmusnak (de a marxista—leninista filozófia egyéb tárgyi jellegű diszciplínáinak is) az úgynevezett trichotomikus tartalmi felosztása, lételméleti, ismeretelméleti és gyakorlati tartalmi oldalainak feltárása.

¹⁰⁶ Nem térhetünk itt ki a tárgyi felosztás problémáira és lehetőségeire, például a következő felosztásra: élettelen világ + élő világ + társadalom → világegész; vagy az ugyancsak „elhelyezési” vitákat kiváltó egyéb tárgyi egységekre, mint pl. az esztétika vagy az etika.